

HAKAM DAN APLIKASINYA DALAM PENYELESAIAN KES PERCERAIAN DI MAHKAMAH SYARIAH NEGERI SELANGOR

Hakam and Its Application in Divorce Cases in Selangor Syariah Courts

Mumtazah Binti Narowi

Pusat Pengajian Asasi dan Umum, Universiti Selangor
azah83my@unisel.edu.my

Noor Fadhzana Mohd Noor

Fakulti Pendidikan & Sains Sosial, Universiti Selangor
fadhzana@unisel.edu.my

Siti Amalina Ahmad Khairundin

Pusat Pengajian Asasi dan Umum, Universiti Selangor
amalina@unisel.edu.my

Abstrak

Hakam adalah satu kaedah yang berlandaskan hukum syarak yang diberi kuasa dalam memutuskan sama ada pertikaian tersebut akan diselesaikan dengan cara perdamaian atau perceraian. Justeru itu, kajian ini bertujuan untuk mengenalpasti aplikasi hakam sebagai salah satu kaedah perceraian dan menganalisa implikasi hakam terhadap kes perceraian yang diputuskan. Kajian ini adalah merupakan kajian eksplorasi dan induktif yang menggunakan data kualitatif. Data primer bagi kajian ini adalah data dari dokumen berkaitan hakam, iaitu laporan kes-kes hakam yang diputuskan di Mahkamah Syariah di Selangor. Data ini dianalisa menggunakan kaedah analisa dokumen, dengan pembinaan tema yang bersesuaian bagi menjawab objektif kajian. Kajian ini mendapati bahawa, aplikasi hakam adalah terhad kepada kes-kes perceraian yang tidak mendapat kerjasama atau persetujuan dari kedua pihak atau dalam keadaan telah berlaku shiqaq di antara mereka. Oleh kerana perceraian yang diputuskan oleh hakam adalah merupakan talaq ba'in sugra, maka, implikasinya adalah rujuk tidak terpakai kepada suami dan isteri tersebut. Keputusan perceraian oleh hakam juga tidak boleh dirayu, bersifat muktamad dan mengikat pihak-pihak yang bertikai. Rayuan hanya boleh dibuat apabila terdapat kecacatan dari sudut prosiding sahaja. Kaedah hakam ini juga akan meringankan bebanan yang ditanggung oleh isteri dalam pertikaian seperti penjimatan kos prosiding. Namun, kaedah hakam sebagai salah satu kaedah perceraian alternatif yang dijalankan di Mahkamah Syariah masih baharu dan memerlukan penambahbaikan, terutamanya dari sudut perundangan substantif dan prosedur berkenaan hakam.

Kata kunci: Pertikaian Perkahwinan, Arbitrasi, Selangor

Abstract

Hakam (Arbitration) is a dispute resolution mechanism that is based on Syariah. A hakam (arbitrator) is given the power to resolve marital disputes, either through reconciliation or divorce/ separation. This study aims to identify the application of hakam as one of the marital dispute resolution mechanisms and analyse the implications of hakam towards marital disputes. This study is an exploratory research. It employs an inductive approach to analyse the qualitative data. Primary data was collected from relevant documents, i.e., hakam case reports obtained from Syariah courts in Selangor. Document analysis was employed as a data analysis technique where appropriate themes were developed to achieve the objectives of the study. This study found that the application of hakam in the courts as a dispute resolution mechanism was only restricted to divorce cases where mutual agreement between the litigants could not be achieved. Simultaneously, the disputes between the parties were severe and endless (shiqaq). Since the divorce/ separation resolution by the hakam falls under the category of minor irrevocable divorce (talaq ba'in sugra), reconciliation between the parties is ineffective. Besides that, the hakam resolution is unappealable, absolute, and binding on the parties. The appeal can only be submitted on proceeding defects (technicality issues). In addition, hakam was advantageous to the wife since it reduces some burdens borne by them, e.g., reduction in proceeding costs. Nevertheless, hakam is still a newly emerging dispute resolution mechanism applied by the Syariah courts; thus, improvements are needed, particularly on substantive and procedural laws governing the hakam.

Keywords: Marital Dispute, Arbitration, Selangor

PENGENALAN

Tahkim atau *arbitration* (arbitari) dari sudut etimologi bermaksud memberi kuasa menjatuhkan hukuman kepada seseorang atau melantik seseorang oleh dua pihak yang bertikai dengan persetujuan keduanya supaya pihak yang dilantik itu menyelesaikan pertikaian serta dakwaan keduanya. Manakala, *tahkim* dari sudut terminologi adalah suatu proses timbang tara atau penyelesaian perkelahian (*shiqaq*) yang melibatkan pertemuan suami dan isteri bersama dengan hakam untuk tujuan perdamaian atau perceraian dengan lafaz *talaq* atau dengan *khul'*. Hakam pula merupakan orang yang dilantik bagi mengadili pihak yang bertikai. Ia merupakan seseorang penimbang tara yang diberi kuasa oleh pihak-pihak atau oleh Mahkamah untuk menyelesaikan perkelahian (*shiqaq*) antara suami dan isteri.

Menurut perundangan Islam di Malaysia, hakam dijelaskan dalam Arahan Amalan Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia 2006, termasuk perlantikan dan tanggungjawab hakam serta sabitan *shiqaq* terhadap pasangan suami isteri yang terlibat. Di negeri Selangor, fungsi hakam dinyatakan dalam seksyen 48 Enakmen Undang-undang Keluarga Islam (Negeri Selangor) 2003 dan dijelaskan lebih lanjut dalam Kaedah-kaedah Hakam (Negeri Selangor)

2014. Seksyen 48 ini memperuntukkan timbang tara hakam bagi menyelesaikan pihak yang bertikai sekiranya wujud sabitan *shiqaq* atau perkelahian yang berlaku secara berterusan. Ini disebabkan oleh permohonan salah satu pihak yang bertikai melalui seksyen 47 iaitu sesuatu perceraian dengan talak ataupun melalui sesuatu perintah. Secara teorinya, hakam adalah menjadi kaedah perceraian alternatif kepada kaedah perceraian lain iaitu perceraian yang diselesaikan dalam prosiding di Mahkamah dan perceraian yang diputuskan melalui proses sulh. Ini kerana, perceraian melalui prosiding Mahkamah adalah melibatkan masa dan kos yang tinggi serta terdapat risiko kesilapan teknikal (Abdullah, 2009; Saodah Ahmad, 2015), manakala perceraian melalui sulh pula melibatkan masalah penangguhan (Khalidah et al., 2017) dan isu penarikan semula keputusan sulh (Sa'odah Ahmad & Abdul Hak, 2010; Dahalan & Mohamad Azhan, 2016).

Justeru, kajian terhadap praktis atau aplikasi hakam sebagaimana yang dilaksanakan oleh Mahkamah Syariah adalah perlu bagi menganalisa implikasi yang lahir dari hakam, sama ada dari aspek hukum, prosedur dan aspek sosial. Analisa dari implikasi-implikasi ini boleh menyokong kaedah hakam sebagai kaedah perceraian alternatif yang lebih baik kepada pihak-pihak tertentu.

METODOLOGI

Kajian ini merupakan suatu kajian yang menggunakan kaedah kualitatif ini menggunakan kaedah perpustakaan dengan menganalisis dokumen bagi mendapatkan data kajian dari bahan ilmiah seperti buku, artikel dan laporan kes-kes yang terdapat dari mahkamah. Analisa dokumen adalah merupakan salah satu kaedah analisa data bagi data kualitatif. Ia juga berfungsi sebagai kaedah pengumpulan data. Analisa Dokumen adalah merujuk kepada prosedur sistematik yang digunakan untuk mengkaji dan menilai data bertulis. Kaedah ini merangkumi aktiviti mentelaah, membaca dan menginterpretasi (Bowen, 2009). Analisa dokumen digunakan ke atas laporan dan kes mahkamah yang dipohon daripada Mahkamah Syariah Negeri Selangor yang terpilih.

PELAKSANAAN KAEDAH HAKAM DI MAHKAMAH SYARIAH NEGERI SELANGOR

Kaedah *tahkim* atau timbang tara (*arbitration*) merupakan antara kaedah penyelesaian pertikaian alternatif selain pengantaraan (*mediation*) dan perdamaian (*conciliation*) (Khalidah, Rizal, Hamid, Inayah, 2017). Menurut hukum syarak, pelaksanaan arbitrase ini tidak tertakluk kepada perceraian sahaja tetapi termasuk juga dalam hal lain seperti mualamat. Namun, dalam konteks pelaksanaannya di mahkamah syariah, aplikasinya tertakluk kepada hal perkahwinan yang melihatkan fungsi hakam sebagai penimbang tara untuk menyelesaikan pertikaian yang terjadi. Pendekatan kaedah hakam ini dapat membantu menyelesaikan pertikaian suami isteri tanpa melalui sistem keadilan mahkamah (Dahalan & Mohamad Azhan, 2016). Asas perlaksanaannya berdasarkan firman Allah s.w.t yang bermaksud:

“Dan Jika kamu bimbangkan (shiqaq) perpecahan di antara mereka berdua (suami isteri), maka lantiklah “orang tengah” (untuk mendamaikan mereka iaitu), seorang dari keluarga lelaki dan seorang dari keluarga perempuan. Jika kedua-dua “orang tengah” itu (dengan ikhlas) bertujuan hendak mendamaikan, nescaya Allah akan menjadikan kedua (suami isteri itu) berpakat baik. Sesungguhnya Allah sentiasa mengetahui dan mendalam pengetahuannya”.

(An-Nisa’: 35)

Dalam konteks perundangan Islam di Malaysia, Hakam merupakan rentetan daripada Majlis Sulh yang mengutamakan penyelesaian kes permohonan cerai oleh pihak isteri. Prosiding sulh dalam kes perceraian mempunyai unsur-unsur timbang tara atau Hakam yang memberi ruang kepada Pegawai Sulh untuk mengesahkan perceraian sama ada ia diterima atau tidak. Kegagalan prosiding sulh boleh membawa kepada prosiding hakam. Untuk memastikan kualiti dalam semua proses hakam, Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia (JKSM) telah memperkenalkan amalan hakam sebagai rujukan kepada Mahkamah Syariah. Peruntukan Arahan Amalan No. 1 Tahun 2006 membolehkan penyelesaian kes melalui kaedah Hakam. Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia (JKSM) mengeluarkan Arahan Amalan setelah melalui suatu perbincangan dalam Mesyuarat Jawatankuasa Induk Arahan Amalan Mahkamah Syariah.

Tujuannya adalah untuk menyeragamkan tadbir urus dan pentadbiran serta boleh menjadi rujukan Hakim dan Pegawai Syariah (Ramizah & Khairunnasriah, 2019).

Di negeri Selangor, Hakam merupakan kaedah baharu yang diperkenalkan sebagai salah satu alternatif dalam menyelesaikan pertikaian suami isteri. Kaedah-Kaedah Hakam (Negeri Selangor) 2014 telah diwartakan pada 18 Mei 2014, merupakan suatu kaedah bagi menentukan prosiding dan pelaksanaan Majlis Tahkim di Mahkamah Syariah Negeri Selangor. Pelaksanaan Kaedah-kaedah Hakam ini mempunyai beberapa tujuan dan fungsi yang membantu melancarkan proses sesuatu pertikaian antara suami dan isteri.

Memperkasakan fungsi Hakam

Kaedah-kaedah Hakam merupakan kaedah baharu yang bertujuan memperkasakan fungsi Hakam serta mewujudkan suatu kaedah yang komprehensif, lebih teratur dan praktikal. Kaedah ini turut menjelaskan pelaksanaan prosiding hakam seperti yang diperuntukkan dalam seksyen 48 Enakmen Undang-undang Keluarga Islam (Negeri Selangor) 2003 (EUKIS 2003) (Syukran Yusof, 2018). Kewujudan panel khas yang dipanggil Panel Hakam dilantik oleh Majlis Agama Islam Negeri Selangor (MAIS), bertujuan memudahkan pihak mahkamah dalam urusan pelantikan Hakam. Dalam kaedah ini juga, memperuntukkan suatu jawatankuasa khas iaitu Jawatankuasa Hakam dalam Bahagian V, yang memantau Panel Hakam dalam menetapkan latihan yang bersesuaian dan membuat siasatan sekiranya terdapat aduan. Kaedah-Kaedah Hakam (Negeri Selangor) 2014 bukan sahaja memperuntukkan berkenaan prosiding Hakam tetapi mengambil kira peranan ahli-ahli yang terlibat dalam pelaksanaan kaedah tersebut (Syukran Yusof, 2018).

Mempercepatkan prosiding perceraian

Kebanyakan kes perceraian tertangguh adalah disebabkan pihak yang terlibat dalam pertikaian tidak memberikan kerjasama semasa prosiding kes dijalankan seperti salah satu pihak tidak menghadirkan diri ke mahkamah. Kaedah Hakam ini dapat mempercepatkan penyelesaian

prosiding kes perceraian di Mahkamah Syariah. Dalam kes *Siti Aishah Nabilah lawan Haidir* di Mahkamah Rendah Syariah Sabak Bernam, plaintif telah memfailkan kes perceraian di bawah seksyen 47, EUKIS 2003 pada Februari 2019 dan defendan tidak menghadirkan diri setelah saman mahkamah dikeluarkan. Sebutan semula kes dengan iklan dikeluarkan pada Jun dan Julai 2019, tetapi defendan masih tidak menghadirkan diri. Dalam tempoh 5 bulan kes masih tidak dapat diselesaikan disebabkan oleh pihak defendan tidak menghadirkan diri ke mahkamah. Sebutan semula kes untuk lantikan Panel Hakam dibuat pada 2 Oktober 2019. Pada 3 Oktober 2019, mahkamah memutuskan jatuh talak satu dengan talak *ba'in sughra* ke atas plaintif.

Kaedah Hakam di Selangor juga diaplikasikan sebagai alternatif mengatasi kelewatan pengendalian fasakh. Realiti di Selangor, pembentukan Jawatankuasa Pendamai (JKP) sebelum proses pelantikan Hakam yang tidak sempurna menyebabkan isu penyampaian saman kepada pihak suami. Hal ini berlaku kerana Selangor mempunyai jumlah penduduk yang ramai serta kawasan yang luas (Zaidi & Raihanah, 2019).

Terdapat juga faktor lain seperti salah satu pihak daripada pihak yang bertikai tidak bersetuju dengan tuntutan cerai yang difailkan, pihak mahkamah perlu menyiasat sama ada telah wujud *shiqaq* yang berpanjangan dalam tempoh perkahwinan tersebut. Antara bentuk perbalahan yang boleh disabitkan sebagai *shiqaq* termasuklah keadaan perkelahian suami isteri sehingga menimbulkan kesukaran untuk menjalankan tanggungjawab masing-masing dan saling tuduh menuduh tidak melaksanakan hak sebagai suami isteri, saling tuduh-menuduh bahawa suami isteri itu mempunyai hubungan sulit dengan perempuan atau lelaki yang bukan mahram atau perkelahian yang kerap hingga menyebabkan pukul-memukul antara mereka atau wujud *dharar syarie* ke atas isteri atau suami.

Menurut Kaedah-kaedah Hakam 2014, pelaksanaan Majlis Tahkim hendaklah tidak melebihi 30 hari dari tarikh perintah pelantikan dan perisytiharan Hakam yang dikeluarkan oleh pihak mahkamah. Namun, mahkamah mempunyai bidang kuasa untuk melanjutkan tempoh pelaksanaan Majlis Tahkim jika difikirkan patut, tetapi pelanjutan tersebut hendaklah tidak melebihi tempoh 60 hari dari tarikh pelanjutan diberi.

Sebagai pendamai

Hakam juga berfungsi sebagai pendamai bagi pihak yang bertikai sebelum sesuatu keputusan perceraian berlaku. Hakam yang dilantik dalam kalangan ahli keluarga berperanan sebagai pendamai kepada pihak yang bertikai. Sekiranya suami isteri tersebut berjaya didamaikan dalam Majlis Tahkim, kedua-dua hakam yang dilantik tadi perlu melaporkan keputusan kepada pihak mahkamah dan mahkamah akan memerintahkan suami isteri tersebut untuk berdamai. Dalam kes *Hamimah lwn Irdy* di Mahkamah Rendah Syariah Sabak Bernam, plaintif telah memfailkan kes perceraian di bawah seksyen 47 EUKIS 2003 disebabkan defendan mengabaikan tanggungjawab sebagai seorang suami dan pihak defendan juga merupakan seorang penagih dadah. Dalam kes ini pihak defendan tidak bersetuju untuk menceraikan plaintif disebabkan masih menyayangnya. Pihak mahkamah mengarahkan kedua-dua pihak melantik Hakam dalam kalangan ahli keluarga. Keputusan yang diperolehi dalam Majlis Tahkim, kedua-dua pihak telah bersetuju untuk berdamai dengan membuat suatu perjanjian bertulis di mana pihak defendan bersetuju untuk kembali mengubah sikap dan bertanggungjawab sebagai seorang suami.

Walau bagaimanapun, sekiranya pihak Hakam yang dilantik dalam kalangan ahli keluarga gagal mendamaikan pihak suami isteri dan gagal mendapatkan kuasa penuh daripada pihak suami untuk menceraikan isteri dengan talak, pihak mahkamah mempunyai kuasa memecat Hakam tersebut. Seterusnya, mahkamah akan melantik Hakam dari kalangan Anggota Panel Hakam Selangor yang mempunyai kemahiran dalam hukum syarak dan undang-undang bagi kedua-dua pihak suami dan isteri. Hakam ini juga berperanan mendamaikan suami isteri tersebut. Namun, sekiranya gagal, Hakam tersebut boleh menceraikan isteri sekiranya punca *shiqaq* oleh pihak suami atau melafazkan *talaq khul'* sekiranya *shiqaq* berpunca dari pihak isteri (Wan Abdul Fattah, 2018).

IMPLIKASI HAKAM DALAM KES PERCERAIAN DI MAHKAMAH SYARIAH NEGERI SELANGOR

Dalam penentuan perceraian melalui kaedah alternatif ini, Hakam telah diberikan kuasa talak oleh mahkamah untuk memutuskan suatu perceraian di antara suami dan isteri seperti yang telah diperuntukkan dalam Kaedah-kaedah Hakam (Negeri Selangor) 2014. Terdapat 4 jenis penentuan perceraian melalui Kaedah Hakam yang diklasifikasikan seperti berikut:

- a) sekiranya perceraian disebabkan oleh pihak suami, Hakam boleh memutuskan perceraian di antara suami isteri dan Hakam dari pihak suami boleh melafazkan talak.
- b) sebaliknya, jika kesilapan berpunca dari pihak isteri, Hakam boleh memutuskan perceraian di antara suami dan isteri dengan mengenakan tebus talak atau *khul'*.
- c) sekiranya, didapati kesilapan berpunca dari kedua-dua belah pihak suami dan isteri, Hakam boleh memutuskan perceraian tanpa sebarang bayaran sama ada tebus talak atau *khul'*.
- d) sekiranya sebab-sebab kesilapan tidak diketahui dan kesilapan tidak dapat ditentukan, Hakam boleh memutuskan perceraian tanpa pembayaran tebus talak.

Keputusan perceraian yang diperolehi melalui Kaedah Hakam ini memberikan beberapa implikasi terutamanya dari aspek hukum, prosedur perundangan dan termasuk juga dari aspek sosial.

Implikasi hukum

Dalam penentuan perceraian oleh pihak Hakam seperti yang dinyatakan di atas, hukum perceraian yang diputuskan oleh pihak Hakam adalah *talaq ba'in sughra*. Maka, implikasinya adalah rujuk tidak terpakai kepada suami dan isteri tersebut.

Implikasi prosedur perundangan

Selain implikasi hukum, implikasi prosedur hakam adalah keputusan perceraian yang dibuat oleh hakam adalah tidak boleh dirayu, bersifat muktamad dan mengikat pihak-pihak yang bertikai. Rayuan hanya boleh dibuat apabila terdapat kecacatan dari sudut prosiding sahaja, iaitu pihak yang bertikai boleh membuat semakan pada tahap mana ia dirasakan perlu (Syukran Yusof, 2018). Kaedah hakam juga dapat mengurangkan risiko kesilapan teknikal dalam prosiding.

Implikasi sosial

Dari sudut implikasi sosial pula, hakam adalah kaedah perceraian alternatif yang boleh meringankan bebanan yang ditanggung oleh isteri untuk melepaskan mereka dari belenggu ‘gantung tidak bertali’ (Wan Abdul Fattah, 2018). Kaedah ini banyak membantu golongan susah terutama mereka yang tidak mengetahui prosedur perundangan yang panjang serta kos guaman yang tinggi. Walaupun kaedah ini mempercepatkan proses perceraian, namun terdapat beberapa kelemahan. Ini memberi implikasi kepada kelewatan proses perceraian apabila hakam sebelah pihak atau keduanya menarik diri atau mahkamah memecat dan membatalkan pelantikan mereka, ia akan melambatkan proses perceraian tersebut.

Justeru, kaedah hakam sebagai salah satu kaedah perceraian alternatif yang dijalankan di Mahkamah Syariah masih baharu dan memerlukan penambahbaikan, terutamanya dari sudut perundangan substantif dan prosedur berkenaan hakam.

KESIMPULAN

Pelaksanaan Kaedah Hakam dalam sistem perundangan Islam di Selangor merupakan suatu yang masih baharu. Ia merupakan suatu kaedah atau cara bagi menyelesaikan kes yang tertangguh begitu lama supaya lebih cepat diselesaikan, terutama melibatkan isteri-isteri yang teraniaya agar mereka dapat memulakan hidup baharu. Walau bagaimanapun, terdapat juga

beberapa kelemahan dalam kaedah ini. Sekiranya hakam sebelah pihak atau keduanya menarik diri atau mahkamah memecat dan membatalkan pelantikan mereka, ia akan melambatkan proses perceraian tersebut. Walau bagaimanapun, kaedah ini merupakan suatu kaedah alternatif yang dapat membantu menyelesaikan kes dengan lebih cepat yang melibatkan pertikaian suami isteri sama ada pihak yang bertikai kembali kepada perdamaian atau berlakunya perceraian.

PENGHARGAAN

Kajian ini dijalankan dengan sokongan kewangan dari Geran Industri MBI-SEMESTA 2020 (1/SEM-MBI/2020/28). Kajian ini juga mendapat sokongan daripada tempat pengkaji berkhidmat iaitu Universiti Selangor (UNISEL) menerusi Pusat Penyelidikan dan Hubungan Industri (CRIL).

Rujukan

- Abdullah, R. (2009). Penangguhan Kes Di Mahkamah Syariah: Cabaran Dan Penyelesaian. *Jurnal Syariah*, 17(1), 1–30.
- Ahmad, Sa'odah, & Abdul Hak, N. (2010). Family Mediation and Sulh: An Alternative Dispute Resolution in Malaysia. *International Journal of Social Policy and Society*, 7(January), 66–79. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Saodah_Ahmad/publication/299336872_FAMILY_MEDIATION_AND_SULH_AN_ALTERNATIVE_DISPUTE_RESOLUTION_IN_MALAYSIA/links/56f0fa5308aeedbe3ce45797.pdf
- Ahmad, Saodah. (2015). Sulh: An Alternative Dispute Resolution and Amicable Settlement of Family Dispute. *UMRAN Journal of Muslim Affairs*, 1(1).
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. In *Qualitative Research Journal* (Vol. 9). <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Dahalan, H. M., & Mohamad Azhan, Y. (2016). Perjanjian Sulh Di Antara Pihak-Pihak Bertikai Di Mahkamah Syariah Sebagai Pilihan Atau Persetujuan Yang Perlu Dipatuhi? *Muzakarah Fiqh & International Fiqh Conference 2016*, (November), 254–261.
- Khalidah, N., Rizal, D. M., Noor, P., Yaakub, I., Abdul, M., & Abstrak, H. (2017). Sulh: Pengadilan Tanpa Perbicaraan Mahkamah dalam Memenuhi Tuntutan Pasaran Kewangan Islam di Malaysia (Sulh: Justice Without Court Trial in Fulfilling the Needs of Islamic Finance in Malaysia). *Jurnal Undang-Undang Dan Masyarakat (Malaysian Journal of Law and Society)*, Volume 21(Special Issue, 2017), 1–22.
- Hammad Mohammad & Mohamad Azhan. (2017). Hakam Dalam Mahkamah Syariah: Analisis Pelaksanaannya di sisi Prinsip Syariah di Malaysia. *Proceeding of 2nd International Conference on Law, Economics and Education (ICONLEE): e-Prosiding*, (246-255)

Mohd Zaidi Md Zain@Zakaria, Raihanah Hj. Abdullah. (2019). Kelewatan pengendalian kes fasakh dalam aspek undang-undang tatacara mal: kajian kes di Selangor. *Jurnal Syariah*, 27(3), 459-486.

Ramizah Wan Muhammad & Khairunnasriah Abdul Salam. (2019). Kejayaan Modal Insan Dan Inovasi Dalam Pentadbiran Mahkamah Syariah: Membina Model Antarabangsa. *Jurnal Syariah*, 2(1), 27-44.

Syukran Yusof. (20 Oktober 2018). di dalam kertas kerja *Prosiding Hakam Mengikut Hukum Syarak* bertempat di Dewan Muktamar, Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Selangor pada 20 Oktober 2018 bersamaan 11 Safar 1440H.

Wan Abdul Fattah wan Ismail. (20 Oktober 2018). di dalam kertas kerja *Perlaksanaan Hakam di Malaysia: Isu dan Cabaran* bertempat di Dewan Muktamar, Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Selangor pada 20 Oktober 2018 bersamaan 11 Safar 1440H.

Wan Muhammad Asyraf Wan Mohd Fadzli. (14 Mac 2018). Mediation in the Syariah Courts: An Empowering Alternative for Amicable Resolution in Syariah Dispute. *Umlawreview*. <https://www.umlawreview.com/lex-in-breve/mediation-in-the-syariah-courtsan-empowering-alternative-for-amicable-resolution-in-syariah-disputes>

Arahan Amalan Mahkamah Syariah Tahun 2006

Enakmen Undang-undang Keluarga Islam (Negeri Selangor) 2003

Jabatan Kehakiman Syariah Selangor, Hakam [Brosur]. Selangor: JAKESS

Kaedah-kaedah Hakam (Negeri Selangor) 2014